

Redactioneel

Redactiewerk per briefkaart

“De auteurs die de meeste bijdragen leveren aan *De Taalgids* (1859-1867; JS) zijn behalve Te Winkel en De Jager zelf (beiden redacteur; JS): A. Bogaers, W.G. Brill, J.H. van Dale, J.A. van Dijk, H. Kern, J. van Vloten. Te Winkel vulde de jaargangen van *De Taalgids* voor meer dan dertig procent, waarbij men zich dient te realiseren dat de laatste jaargang een betrekkelijk dieptepunt vormt. Kwantitatief en kwalitatief belichaamt hij *De Taalgids*. De omvang van het werk van De Jager is gering en ook de bijdragen van Van Dijk zijn niet substantieel. Brills bijdragen stellen, met uitzondering van die in de vijfde jaargang, evenmin veel voor. Daarin vullen Te Winkel en Brill niet minder 74% van *De Taalgids*bladzijden; samen met Van Dijk nemen ze zelfs 85% pagina's van deze jaargang voor hun rekening. De bijdragen van Van Dale en Van Vloten zijn frequent maar bescheiden.

Een inhoudelijke karakteristiek laat duidelijk zien hoe belangrijk *De Taalgids* is in de ontwikkeling naar een modern, taalwetenschappelijk vaktijdschrift.”

(Van Driel & Noordegraaf, 1998:174)

Er is niet zoveel fantasie voor nodig om je een voorstelling te maken van de Poststraat in Zierikzee op de 10e maart 1891, zo 's morgens tegen half elf. Wie met de foto van de Poststraat omstreeks 1900 (Westendorp Boerma, 1969:45) door de huidige Poststraat loopt, bemerkt bouwkundig weinig verandering. En hoewel de genoemde foto weinig mensen laat zien, door de recente publieke belangstelling voor de laatste decennia van de negentiende eeuw (cf. o.a. Montijn, 1998; Aerts, 1997; Van Driel & Noordegraaf, 1990 en de tentoonstelling van de foto's van Olie) heeft iedereen wel een indruk van een negentiende eeuws straatbeeld.

Voor de deur van het statige pand B 32 (thans 38) staat Jan Hendrik van den Bosch (1862-1941), op 16 februari van datzelfde jaar door de Raad der gemeente Zierikzee benoemd tot leraar in de Nederlandse taal en letterkunde aan de Hoogere Burgerschool en in de Nederlandse taal aan de Burgeravondschool, op het punt de straat schuin rechts over te steken om zijn eerste les te gaan geven: van 11 uur tot 12 uur in de eerste klas, bevolkt door 8 jongens. (De R.H.B.S. telt dan in zijn geheel 47 leerlingen: 45 jongens, 1 meisje en een mannelijke toehoorder; elf mannelijke leraren geven hen les.)

Van den Bosch' aanstelling is niet omvangrijk: er zijn 12 lessen Nederlands te geven aan de R.H.B.S. en 2 aan de B.A.S.. Zijn jaarwedde bedraagt 1400 gulden; andere collega's hebben 2400 en 2200 gulden, maar er loopt ook een collega rond die het met 900 gulden moet doen, maar die heeft 'wat middelen van zich-zelf', zoals Van den Bosch zijn Zwolse vriend en collega Foeke Buitenrust Hettema in een brief

van 11 april 1891 laat weten (Van den Anker et al., 1999:11). Binnen een maand weet hij het dan ook gedaan te krijgen dat hij verbonden wordt aan de cursus voor aanstaande hoofdonderwijzers en leidt hij een onderwijzer op voor M.O. Nederlands (ib.:6).

De overgang van zijn geboortestad Zwolle naar Zierikzee moet groot geweest zijn. In de al eerder aangehaalde brief - die stellig nog vanuit een positieve attitude ten opzichte van Zierikzee geschreven is; later zal dat drastisch veranderen en onderkent hij meermalen met Anti Zelandus - geeft hij de volgende indruk:

“Zit het 'em in de moderne wereldstadgeest van lichtzinnigheid en platte zinlijkheid, die in Zwolle al weer meer heerscht dan in kleiner steden, dan in het geïsoleerde Zierikzee en op het platte land?” (ib.:13)

En geïsoleerd was Zierikzee in zijn tijd, gelegen op het eiland Schouwen en Duiveland. Openbaar vervoer op het eiland was er niet. Als je weg wilde moest je lopen of een rijtuig huren, als je er niet een zelf bezat. Als je van het eiland af wilde, moest je een van de veren zien te bereiken. Een reis naar Amsterdam zag er rond 1870 als volgt uit.

“Men reed dan eerst in een rijtuig naar Viane [aan de zuidoost kust van het eiland; JS] en stak daar in een vissersboot over naar Stavenisse [op het eiland Tholen; JS]. Per rijtuig naar [de stad; JS] Tolen, in een roeiboot over de Eendracht en dan weer in een rijtuig naar Bergen op Zoom. Vervolgens per trein naar Keulen en vandaar via Arnhem naar Amsterdam. Dat was destijds de snelste verbinding. Men kon ook op een houten schip in tien uren naar Rotterdam varen en daar de trein nemen.” (Westendorp Boerma, 1969:11)

Al snel ervaart hij het leven in de stad en op school als ‘ungebildet’ en verlangt hij hevig terug naar de nachtelijke discussies met zijn Zwolse vrienden.

“Kijk, het komt hier op neer: werkelijk zeer goede collega's [op de R.H.B.S. te Zierikzee; JS], zooals Wigman dat voorspeld had, maar ik kan bij brood alleen niet leven. Gij weet, ik ben een filosoof en een poëet, en dat zijn zij geen een van allen en zoo zit ik hier dan op zwart zaad, ik voel mij tegenover al die mensen als een *vreemdeling*. Anders dan in Zwolle: Cramer – een filosoof, gij – ook al een filosoof in den mooien zin van het woord. Onder de docenten is hier niemand, naar ik thans wel meen te weten, die eenigszins op de hoogte van zijn tijd is. Zij zijn allen ten achteren. Oef!” (Herfst 91; Van den Anker et al., 1999:39)

Met die Zwolse vrienden heeft Van de Bosch in de voorafgaande tijd het tijdschrift *Taal en Letteren* en de *Zwolsche Herdukken*, een reeks tekstuitgaven, bedacht en opgezet. De eerste aflevering van het tijdschrift verschijnt evenals de eerste herduk als hij al in Zierikzee opgeborgen zit.

Het hele redactiewerk voor beide publicaties moet dan per post gedaan worden: alleen al in 1891 schrijft hij aan Buitenrust Hettema 39 brieven en briefkaarten (goed voor zo'n 34.000 woorden; hoeveel andere correspondenties hij onderhield is (nog) niet bekend). Daarnaast leverde hij 5 artikelen voor de eerste jaargang van *Taal en Letteren* en een 'revue' over opleidingsboeken. Ook stelde hij een uitvoerig (8 pagina's druks) personen- en zakenregister op die eerste jaargang samen en bezorgde hij minstens één deel in de *Zwolsche Herdrukken* en bereidde hij er twee voor. De conclusie is duidelijk: Van den Bosch deed zijn redactiewerk qua tijdsbesteding niet 'in de marge van andere werkzaamheden'. Dat neemt niet weg dat hij zich als redacteur wel gemarginaliseerd voelde.

"Nu nog iets over zaken. Het tijdschrift Afl. III ontving ik. Ook de gebonden exemplaren van onze Herdrukken: zij zien er keurig uit. Welk *rechtgeaard* collega, of liefhebber onzer Letteren, gaat het hart niet open bij de gedachte een paar honderd zulke deeltjes op zijne planken te zien? Van Cramer ontving ik een brief. Ja, ja: er moet iets gedaan worden, dat heb ik al zoo lang gezegd. Maar: de *medewerkers* zegt gij kunnen het *niet* doen, beweert gij. Ik zeg: een uitvinding van onnatuurlijke conventie. Waarom kunnen zij die nog *niet* voor de Herdrukken werkten, hun oordeel niet over *onze* boekjes uitspreken. Ik moet u rondweg zeggen: dat is gemaaktheid. Die het vatten kan, vatte het. Ten Brink *deed* het: Waarom? Ik onderstel dat hij *meer artistenbloed* in zijn aderen heeft en minder last heeft van „valsche schaamte". Ik zal nog eens klagen tegen sommige lieden en anderen nog eens aanzetten. Daar slooft men zich nu voor uit. Ik vind de wetenschap van onze dagen d.i. de wetenschappelijke Heeren van onze dagen zeer immoreel. Want het is immoraliteit. Men beoefent het vinden en het weten om zich zelve en niet om de wetenschap-zelve. Er is *geen* solidariteit, ondanks de Congressen. En voor wij het Jezuietensysteem hebben, waarover gij het nog al eens hadt, is wetenschappelijkheid maar een halve deugd." (16 september 1891; Van den Anker et al., 1999:28)

Vanuit eenzelfde soort emotie, maar wat ingehoudener schreef de Redactie in *Spiegel* 16, nr. 2, pag. 6 het volgende.

"De redactie kan het niet anders dan betreuren dat de afleveringen van *Spiegel* nog steeds (veel) te laat verschijnen. Dat is niet zo zeer het gevolg van gebrek aan kopij - dat is al eerder opgemerkt -, al moet de redactie er wel relatief veel tijd en energie in steken om geschikte kopij te verwerven; op eigen initiatief komt er weinig binnen. De oorzaak is eerder een soort logistieke: de produktietijd van afleveringen dijt steeds meer uit, vooral omdat die produktie in de marge van andere werkzaamheden tot stand moet komen. Er rest de redactie niet veel meer dan hopen op betere tijden."

Kennelijk geïnspireerd door de naderende Kerst reageerde één van de geachte *Spiegel*lezers, Helge Bonset, op die uitspraak in een brief van 22 december 1999.

"Het is vandaag 22 december 1999. Ook in het onwaarschijnlijke geval dat de komende week nog nummer 3 van de jaargang 1998 van jullie tijdschrift in de bus valt, moeten we constateren dat het tijdschrift qua verschijning een volledig jaar achterloopt. Het behoeft denk ik weinig betoog dat dit voor het tijdschrift zowel als voor de vereniging VDN (waarvan het tijdschrift een van de weinige manifestaties vormt) een bijzonder slechte zaak is: aan abonnee-c.q. ledenverlies valt op deze wijze natuurlijk niet te ontkomen.

Het enige beleidsvoornemen dat jullie bij mijn weten hebben geformuleerd om het gerezen probleem het hoofd te bieden, luidt "Er rest de redactie niet veel meer dan hopen op betere tijden". (*Spiegel* jrg. 16, nr. 2, pg. 6). Het lijkt mij dat er meer rest. De kerntaak van een redactie is (wat hij ook altijd geweest is in de afgelopen 17 jaar): kopij werven, en zorg dragen voor een goede en tijdige productie. Als je dat niet kan, bij voorbeeld omdat je het uitsluitend kan of wil doen "in de marge van andere werkzaamheden", trek daaruit dan de consequentie en maak plaats voor mensen die voor deze taken wel op adequate wijze zorg kunnen en willen dragen.

Jullie lezen het goed: mijn advies aan de redactie is om de eer aan zichzelf te houden, op te stappen, en plaats te maken voor een nieuwe redactie dan wel een nieuwe situatie. Bij dit gemodder, dat alleen mogelijk is door de geringe alertheid van het VDN-bestuur, is niemand gebaat."

De Redactie is Bonset dankbaar voor zijn reactie al was het alleen maar omdat die aanleiding is geweest om de *Spiegel*problemen nog eens opnieuw en nader te analyseren. Als er overigens iemand is die uit eigen ervaring weet, dat het advies van Bonset van weinig waarde is, dan is het Helge Bonset zelf wel, van 1982 tot 1992 lid van de Redactie, dan wel voorzitter van de Redactie. Uit dien hoofde weet hij hoe lastig het is de Redactie alleen maar *aan te vullen* en zal hij zich herinneren dat een aanvulling zeker niet garandeert dat er meer kopij geworven wordt of de productie soepeler gaat. Het (impliciete) beeld oproepen van een Redactie die aan 'het pluche' geplakt zit, terwijl er een andere, enthousiaste groep als het ware staat te popelen om de taak over te nemen, getuigt, in het geval dat Bonset niet de creator is, van naïviteit. Laat het in zijn geval maar - overigens gerechtvaardigde - improductieve irritatie of niet-constructieve boosheid zijn geweest.

Het is nu maart 2000. De lange tijd die sinds het uitkomen van *Spiegel* 1998 nr. 2 is verstreken noopt de Redactie haar in het Redactioneel van dat nummer geformuleerde opvatting ten aanzien van de trage verschijning van *Spiegel* enigszins bij te stellen.

Hoewel de Redactie van mening blijft dat de geweldige vertraging die optreedt bij de publicatie van *Spiegel* in belangrijke mate door logistieke problemen wordt veroorzaakt, speelt ook kopijnood een in toenemende mate belangrijke rol. Onder

logistieke problemen verstaat de Redactie dan niet alleen de logistiek van de materiële productie van *Spiegel* (lay outen, drukken, verzenden) - die lange tijd kon worden uitbesteed maar nu al weer een paar jaar door de Redactie zelf wordt 'gemanaged' -, maar vooral ook de logistiek van kopijwerving, van begeleiding en stimulering van auteurs en van het 'persklaar' maken van teksten. Die logistiek is gebrekkig, omdat die zich nu eenmaal in de marge van de werkzaamheden van de redactieleden afspeelt en vaak moet wijken voor andere prioriteiten. Dat is naar het oordeel van de Redactie ook onvermijdelijk: het zoeken naar Van den Bosch - die overigens betaald kreeg voor zijn bijdragen, al moet hij regelmatig klagen dat het honorarium uitblijft, bijvoorbeeld als hij de geboorte van zijn dochter moet bekostigen - is op voorhand gedoemd te mislukken.

Wat het probleem van de kopijnood betreft, stelt de Redactie vast dat deze in algemene zin niet alleen geldt voor *Spiegel*: ook andere Nederlandstalige tijdschriften op naburige terreinen hebben te kampen met een kopijprobleem. Meer specifiek ten aanzien van *Spiegel* constateert de Redactie, terugkijkend op het redactiewerk van een langere reeks van jaren, dat met name het genre artikelen dat zij kennelijk het liefst in *Spiegel* publiceert - resultaten van empirisch onderzoek, methodologisch verantwoord, sophisticated en helder geschreven -, de laatste jaren ook bijdraagt aan de problemen. *Spiegel* is een klein Nederlandstalig blad met een relatief lage status in een wetenschappelijk bedrijf waar internationaal publiceren in gerenommeerde tijdschriften de norm is en daardoor - begrijpelijk - niet zo aantrekkelijk voor auteurs die dat genre beoefenen.

Op de Redactietafel hebben drie mogelijke reacties op de geconstateerde problemen voorgelegd: *Spiegel* opheffen, *Spiegel* omvormen tot een minder wetenschappelijk, ook op leraren gericht tijdschrift en, vasthoudend aan de eerder geformuleerde inhoudelijke ambitie, mogelijkheden onderzoeken om het inhoudelijke en logistieke kopijprobleem aan te pakken. De Redactie heeft vooralsnog gekozen voor de derde optie en wil daartoe een aantal mogelijkheden exploreren.

Voor de jaargangen 1999 en 2000 neemt de Redactie zich voor per aflevering te streven naar opname van twee teksten van het favoriete genre. Daarbij wil ze de mogelijkheid onderzoeken bijdragen van Nederlandse of buitenlandse auteurs die in internationale tijdschriften op het gebied van het moedertaalonderwijs zijn verschenen, eventueel in voor de Nederlandse situatie bewerkte vorm, in het Nederlands of een andere taal, in *Spiegel* te publiceren.

Om volwaardige nummers te kunnen samenstellen, zal de Redactie op zoek gaan naar zinvolle inhoud, die met minder wervingskracht en -inspanning te verkrijgen zijn. Daartoe zal de Redactie zich meer op rubrieken gaan richten.

Twee rubrieken zijn er al: 'Kritiek, Commentaar, Beschouwing' en 'Boekbespreking'. De Redactie is voornemens deze te handhaven en, zoals in het verleden ook wel gebeurde, de rubriek KCB zonodig zelf te vullen.

Eén nieuwe rubriek 'Uit de opleiding' is al eerder aangekondigd en *Spiegel* heeft ook al eerder bijdragen gepubliceerd die verslag doen van opleidingsdidactische

activiteiten en initiatieven, maar expliciet onder deze kop hebben die nog niet gestaan. Dat verandert met ingang van dit nummer en de Redactie streeft ernaar dat zo te houden.

Eén rubriek is in het verleden wel eens besproken, maar er is nooit toe besloten: *Uit de geschiedenis van de moedertaaldidactiek*. De Redactie wil die rubriek nu daadwerkelijk proberen te vullen. Zij denkt daarbij aan fragmentarische herdrukken van belangrijke bijdragen uit het verleden, maar ook aan bijdragen als in het begin van dit Redactioneel.

De Redactie onderzoekt wat de mogelijkheden zijn voor een rubriek *Het interview*. Daarbij denkt de Redactie aan interviews met 'kopstukken' uit de (internationale) moedertaaldidactiek. Of de Redactie erin zal slagen deze rubriek te realiseren, hangt ervan af of zij geschikte interviewers kan vinden met voldoende achtergrondkennis van en affiniteit met de moedertaaldidactiek om die klus te klaren.

Ten slotte. Voor een rubriek *Leeronderzoek* wil de Redactie proberen Leraren in Opleiding aan het woord te laten komen. Niet met de zware pretenties die zij een paar jaar geleden koesterde bij het Lio-themanummer - ze moesten toen eigenlijk het favoriete teksttype leveren -, maar meer in een narratieve stijl.

De Redactie is nog geen principiële discussie aangegaan over het bestaansrecht van zo'n vernieuwde *Spiegel*; niet omdat zij daar bang voor zou zijn, maar omdat zij het probleem allereerst als een logistiek-inhoudelijk kopijprobleem percipieert en in samenhang daarmee oplossingen heeft proberen aan te dragen. De Redactie is voornemens in ieder geval jaargang 17 volgens die nieuwe formule uit te brengen; er is voldoende uitzicht op kopij om dat voornemen te realiseren. Die kan dan als basis dienen voor een principiëlere discussie over het bestaansrecht. Om die discussie ook buiten de Redactie op gang te brengen, heeft de Redactie besloten, dit Redactioneel te gebruiken om haar voornemens aan de *Spiegel*lezer(essen)s te ventileren.

Deze aflevering van *Spiegel* opent met een bijdrage van Kaat Delrue en Griet Ramaut; zij doen daarin verslag van een actie-onderzoek naar de optimalisering van het Onderwijs in Eigen Taal en Cultuur in Vlaanderen. Het onderzoek werd ingegeven door de inhoudelijk en organisatorisch marginale positie van het OETC en de wens die te verbeteren. De conclusie van het onderzoek luidt, "dat ook in de huidige omstandigheden OETC kan worden georganiseerd dat als zinvol en efficiënt ervaren wordt door alle betrokken actoren". De auteurs sluiten af met de formulering van een aantal minimale voorwaarden waaraan bij de inrichting van OETC moet zijn voldaan en van een aantal zogenoemde "optimaliseringsprincipes" waardoor de organisatie van OETC op scholen efficiënter kan verlopen; ze plaatsen deze voorwaarden en principes in de context van de tot op heden gevoerde discussie over de legitimiteit van OETC.

De rubriek 'Uit de opleiding' wordt in dit nummer van *Spiegel* voor het eerst gevuld. Willy Weijdemā gaat in op de vraag wat in het fictie-onderwijs de meerwaarde is van het maken van een multimediale presentatie van een fictionele tekst. Een dergelijke presentatie werd gemaakt door studenten van de opleiding

Nederlands van de Educatieve Faculteit Amsterdam in het kader van het project Nieuwe Leerpraktijken, meer specifiek de NLP 'Feit en fictie'. Een NLP is een project waarin beroepsvaardigheden en vakinhoudelijke vaardigheden geïntegreerd aan de orde komen doordat studenten in groepsverband werken aan een product - hier: de multimediale presentatie van een gedicht - dat waar mogelijk toepasbaar is in de beroepspraktijk. De evaluatie van het project is gematigd positief; het zal in 2000 in enigszins aangepaste vorm worden voortgezet.

Onder de kop KCB reageert Hugo Verdaasdonk op 'Cultuur als confrontatie?', de uitgangspunten-nota van staatssecretaris Rick van der Ploeg. Het nummer bevat bovendien drie boekbesprekingen: Ineke van de Craats vergelijkt 'Klaar? Af!' en 'Zebra', twee leermiddelen Nederlands voor anderstalige leerlingen in het voortgezet onderwijs in Vlaanderen en Nederland, Hilde Hacqebord bespreekt het proefschrift van Peter Bimmel 'Training en transfer van leesstrategieën' en Piet-Hein van de Ven bespreekt het proefschrift van Tanja Janssen 'Literatuuronderwijs bij benadering'.

Met spijt heeft de Redactie afscheid moeten nemen van Mark van Bavel: zijn gezondheid en zijn overvolle agenda noopten hem wat activiteiten af te stoten. Hoewel Mark per vergadering minstens één keer opmerkte dat hij van empirisch sociaal-wetenschappelijk onderzoek geen verstand had, was zijn inbreng in het redactiewerk niet onaanzienlijk. De Redactie zal hem missen, niet in de laatste plaats als 'sfeer maker'.

Staat Van den Bosch daar nu al die tijd maar in de Poststraat? Vast niet! Hij heeft zijn lessen gegeven. Daarover merkte hij aan het eind van die eerste week op:

"Mijn onderwijs gaat tot nu in allen opzichte uitstekend: wat een inbeelding: en evenwel nochtans en desalniettemin: als het nu maar zoo voortgaat: tot nu toe gaat alles van zelf. Ik hoorde de opinie van de bengels der Burgeravondschool: „dat 's een goeje man hoor, dat 's een goeje man, maar hij is streng hoor, wat is ie streng, pas jij maar op, De Glindt, mannetje, anders ga je". In de vijf klassen der H.B.S. gaat alles zoo plezierig en geregeld zijn gang, als of de docent en de jongens ouwe vrienden zijn." (13 maart 1891; Van den Anker et al., 1999:3)

Hij zit inmiddels vast op zijn studeerkamer zijn redactiewerk te doen.

"Mijn studeerkamer is ruim en licht en van mooie afmetingen: dus aangenaam. Een zevental stoelen en daaronder natuurlijk het geschenk van u, dat me zoo goed heeft gedaan. Tusschen de beide ramen een tabouret met het verzamelbakje, tusschen de ramen aan den wand: Lessing (dien ik bij mij thuis in de huiskamer had), D' A. Kuyper en Dominus Gispén, de humanen diepzinnigen humorist van wien ik u wel vertelde: mijn vaders vriend. Tusschen het rek en den zijmuur: Noord en Zuid's mooie kalender en daar omheen mooie oudhollandsche Kopergravures: De Groot, Hoogerbeets en

Aarsens van Sommelsdijk. Tusschen rek en deur: een groot portret in lijst van Huet (buste). Tusschen deur en kast: groot portret in lijst van Schopenhauer, daaronder photographie met „Alpenbloemen” na het graf der Klopstocks te Ottenssen bij Hamburg: aan de zijden twee photographieën van mijn vaderstad: markt met hoofdwacht en kerkportaal en harmonie waar gij en Cramer misschien onder de veranda zitten en Weezenland bij Tiebout: brug, Sassenpoortenwal: mijn dagelijksche wandeling naar het archief. Tusschen kast en boeken: portret van Jac. Grimm. Eindelijk tusschen rek en de beide zijmuren in de hoogte weer een paar planken met boeken. Nu kunt ge 't u eenigszins voorstellen. De kamer is boven vóór, net als gij vroeger, maar grooter en lichter. Bestaat er nu van u geen portret? Ik bedoel niet in den handel, maar in uw album: dan houd ik mij gerecommandeerd: gij zult met Cramer eventueel, een goed plaatsje hebben: dat hebt ge wel aan me verdiend.” (11 april 1891; Van den Anker et al., 1999:12)

Tijdschriften redigeren is problematisch: in de negentiende eeuw (Van Driel & Noordegraaf, 1998; Aerts, 1997), in de twintigste (Vliet, 1999) en *Spiegel!* Wie weet wat de eenentwintigste brengt.

Maart 2000,
namens de Redactie,
Jan Sturm

Bibliografie

- Aerts, R. (1997). *De Letterheren; Liberale cultuur in de negentiende eeuw: het tijdschrift De Gids*. Amsterdam: Meulenhoff.
- Anker, C. van den, M. van der Pas, J. Sturm & M. Werts (red.) (1999). *Een antizelandus in Zierikzee; Brieven van J.H. van den Bosch aan F. Buitenrust Hettema (1891)*. Nijmegen: KUN (mimeo).
- Driel, L. van & J. Noordegraaf (1998). *De Vries en Te Winkel; Een duografie*. Den Haag/Antwerpen: SDU/Standaard Uitgeverij.
- Montijn, I. (1998). *Leven op stand 1890 - 1940*. Amsterdam: Thomas Rap.
- Vliet, H. van (Bez.) (1999). *Tussen twee generaties; Briefwisseling A. Roland Holst en H. Marsman (1922 - 1940)*. Den Haag: Letterkundig Museum.
- Westendorp Boerma, J.J. (red.) et al. (1969), *Honderd jaar blokken 1869 ZIERIKZEE 1969; van Hogere Burgerschool tot Rijksscholengemeenschap*. Zierikzee: Professor-Zeemanlyceum.